

## **TURKISTON SIYOSIY ELITASINING MUSTAQILLIK UCHUN KURASH TAJRIBASI**

**Valiyeva Nafisa Abdumajitovna**

*Namangan davlat pedagogika instituti dotsenti*

**DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21043022>**

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada Turkiston siyosiy elitasining XX asr boshlarida milliy davlatchilik va mustaqillik uchun olib borgan kurashi tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Turkiston Muxtoriyatining tashkil topishi, milliy ziyolilarning siyosiy faoliyati, bolsheviklar hokimiyatining milliy harakatlarga nisbatan yuritgan siyosati hamda mustaqillik g‘oyalarini bostirishga qaratilgan chora-tadbirlar yoritilgan. Shuningdek, milliy siyosiy tashkilotlarning faoliyati va ularning Turkiston xalqlarining ozodlik harakatidagi o‘rni ilmiy jihatdan baholanadi.

**Kalit so‘zlar:** Turkiston, Turkiston Muxtoriyati, siyosiy elita, milliy ziyolilar, jadidchilik, bolsheviklar, milliy ozodlik harakati, mustaqillik, Sho‘roi Islomiya, Qo‘qon Muxtoriyati.

**Аннотация.** В статье на основе исторических источников анализируется борьба политической элиты Туркестана за национальную государственность и независимость в начале XX века. Рассматриваются создание Туркестанской автономии, политическая деятельность национальной интеллигенции, политика большевистской власти в отношении национальных движений, а также меры, направленные на подавление идей независимости. Особое внимание уделено деятельности национальных политических организаций и их роли в национально-освободительном движении народов Туркестана.

**Ключевые слова:** Туркестан, Туркестанская автономия, политическая элита, национальная интеллигенция, джадидизм, большевики,

национально-освободительное движение, независимость, «Шурои Исламия», Кокандская автономия.

**Abstract.** *This article analyzes the struggle of the political elite of Turkestan for national statehood and independence in the early twentieth century based on historical sources. It examines the establishment of the Turkestan Autonomy, the political activities of the national intelligentsia, the Bolshevik policy toward national movements, and the measures taken to suppress the idea of independence. The study also evaluates the activities of national political organizations and their contribution to the national liberation movement of the peoples of Turkestan.*

**Keywords:** *Turkestan, Turkestan Autonomy, political elite, national intelligentsia, Jadidism, Bolsheviks, national liberation movement, independence, Shuroi Islomiya, Kokand Autonomy.*

Ma'lumki, bolsheviklar partiyasi Rossiyada hokimiyat tepasiga kelishidan ancha avval uning rahbarlari milliy chekka hududlar xalqlarining milliy-ozodlik harakatlarini Rossiyadagi inqilobiy ishchilar harakati bilan bog'lash zarurligi haqidagi xulosaga kelgan edilar. Ular bolsheviklar turli milliy taraqqiyparvar harakatlarni, milliy-siyosiy tashkilotlarni, o'z xalqlarining milliy-davlat mustaqilligi, mustamlakachilikdan va Rossiya imperiyasining buyuk davlatchilik hukmronligidan xalos bo'lishi uchun kurashayotgan kuchlarni qo'llab-quvvatlayotgani to'g'risidagi g'oyalarni keng targ'ib qildilar.

Biroq bolsheviklar partiyasining rahbarlari va faollari 1916-yilda Turkistonning tub aholisi tomonidan ko'tarilgan qo'zg'olon davrida milliy o'zlikni anglash va ozodlik uchun kurashning kuchli namoyon bo'lishlarini hatto bir og'iz so'z bilan ham qo'llab-quvvatlamadilar.

Shuningdek, Rossiya ishchi va dehqonlarining eng kambag'al qatlamlari manfaatlaridan foydalanish natijasida shakllangan Rossiya Sotsial-demokratik Ishchilar Partiyasi (bolsheviklar) — RSDRP(b) hatto Rossiyaning o'zida ham ziyolilarni siyosiy jihatdan neytrallashtirish siyosatini olib borgan. Bolshevik

rahbarlarining fikricha, intelligensiya ikkilanib turuvchi qatlam bo‘lib, burjuaziya, pomeshchiklar va hukmron doiralar manfaatlariga xizmat qilardi. Bundan tashqari, Lenin shaxsan o‘zi ham ziyolilarning jamiyat hayotidagi o‘rni va roliga nisbatan keskin hamda kamsituvchi fikrlar bildirgan. U, xususan, intelligensiyaning “mustaqil iqtisodiy sinf emas va shu sababli mustaqil siyosiy kuch ham emas”, deb hisoblagan. Leninning ta’kidlashicha, “u biror sinfga qo‘shilmagan ekan, u hech qanday kuchni ifoda etmaydi”[1].

Shu bilan birga, Lenin Turkiston va Zakavkazy hududlaridagi milliy-vatanparvarlik harakatlari hamda milliy-siyosiy tashkilotlarga asosan milliy ziyolilar rahbarlik qilayotganini va ularning tarkibi ham ko‘p jihatdan ziyolilardan iborat ekanini yaxshi bilgan. Biroq u, o‘ziga va ko‘plab tarafdorlariga xos bo‘lgan Turkistonning go‘yoki asrlar davomida iqtisodiy va ayniqsa madaniy jihatdan qoloq bo‘lib kelgani haqidagi qarashlar ta’sirida, milliy intelligensiyaning sinfiy-bolshevik mezonlar asosida tabaqalashtirish va qayta shakllantirish lozim deb hisoblagan.

Bolsheviklar rahbariyati o‘lkani sovetlashtirish va bolsheviklashtirish yo‘lini ochish maqsadida, amalda hali ham mustamlaka holatida qolayotgan Turkiston o‘lkasida Turkiston Muxtoriyatiga qarshi qurolli tajovuz uyushtirdi. Shu bilan birga, so‘l eserlar, internatsionalist mensheviklar hamda rus va yahudiy antisovet tashkilotlariga qarshi kurash olib bordi. Bundan tashqari, milliy ijtimoiy-ma’rifiy harakatlar va siyosiy tashkilotlarni taqiqlash hamda tugatishga qaratilgan ochiq shovinistik siyosiy va kuch ishlatishga asoslangan choralarni amalga oshirdi.

Bunday siyosat uchun tajriba ham mavjud edi. Jumladan, 1917-yil oktabriga kelib, mustamlakachi hokimiyat organlari, maxfiy politsiya va Muvaqqat hukumat Turkiston qo‘mitasining huquq-tartibot tuzilmalari tomonidan ilgari faoliyat yuritgan bir qator milliy-vatanparvar tashkilotlar tugatilgan edi. Ular qatoriga “Turon”, “Tarbiyai atfol”, “Umid”, “Barakat”, “G‘ayrat”, “Taraqqiyparvar”,

“Ozod xalq”, “Hurriyat”, “Ittifoqi Islomiya”, “Mirvoj ul-Islom”, “Jamiyati Islomiya” va boshqa tashkilotlar kirgan[2].

Sovet hokimiyati va uning bolshevik rahbarlari Turkiston, Buxoro amirligi hamda Xiva xonligi hududlarida keng tarqalgan jadidchilik harakatiga faqat taqiqlovchi choralar bilan tezda barham berib bo‘lmasligini yaxshi tushunardilar. Shu sababli ular asosiy e’tiborni “Sho‘roi Islomiya”, “Ulamo” va ayrim boshqa milliy tashkilotlarga qarshi kurashga qaratdilar. Mazkur tashkilotlar orasida 1917-yil boshlarida tashkil etilgan “Sho‘roi Islomiya” milliy ziyolilar va mahalliy aholining, ayniqsa shahar aholisining, eng ommabop va nufuzli tashkilotlaridan biri hisoblangan. Aynan “Sho‘roi Islomiya” boshqa vatanparvar tashkilotlarga nisbatan Turkiston xalqlarining ozodlik kurashi g‘oyalari asosida milliy-vatanparvar kuchlarni birlashtirish va ularga rahbarlik qilish salohiyatiga ko‘proq ega edi. Biroq mazkur tashkilot mavjud siyosiy sharoitlarni inobatga olib, Turkistonning Rossiyadan to‘liq mustaqilligini qo‘lga kiritish vazifasini kun tartibiga qo‘ymagan.

Shu bilan birga, “Ulamo” tashkiloti Turkiston tub xalqlarining siyosiy o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqini amalga oshirish zarurligini inkor etmagan[3]. To‘g‘ri, uning rahbari Qo‘qon Muxtoriyati rahbariyati tarkibiga saylangan bo‘lsa-da, muxtoriyat yig‘ilishlarida ishtirok etmagan. 1917-yil oktabr voqealaridan keyin jadidchilik harakati negizida “Ittifoq”, “Turk adami markaziyat firqasi”, “Turkiston milliy birligi”, “Alash O‘rda” (qozoq hududlarining bir qismida) va boshqa milliy-siyosiy tashkilotlar faol ish boshladilar. Ular o‘rtasida ayrim qarashlar tafovutlari mavjud bo‘lsa-da, barchasi mahalliy aholi orasida mashhur bo‘lib, keng qo‘llab-quvvatlangan. Jadidchilik Turkiston miqyosida yagona rahbarlik yoki muvofiqlashtiruvchi markazga ega bo‘lmagan madaniy-ma’rifiy va ijtimoiy-siyosiy harakat ekanligini hisobga olsak, aynan Toshkentdagi bo‘limiga Munavvar qori Abdurashidxonov rahbarlik qilgan “Sho‘roi Islomiya” tashkiloti milliy-vatanparvar kuchlarni birlashtirish va o‘lka xalqlarining ozodlik kurashiga

boshchilik qilish imkoniyatiga eng ko‘p ega bo‘lgan tashkilot sifatida namoyon bo‘ladi.

Shu sababli Sovet hokimiyatining dastlabki yillardagi asosiy siyosiy yo‘nalishlaridan biri mahalliy aholining milliy-vatanparvar tashkilotlarini bostirishdan iborat bo‘ldi. Bu faqat siyosiy tashkilotlarga emas, balki boshqa turdagi jamoat birlashmalariga ham taalluqli edi. Chunki ularga A. Shakuriy, M. Abdurashidxonov, O. Mahmudov kabi milliy ziyolilar rahbarlik qilardilar. Ziyolilarning, ayniqsa shaharlardagi ta’siri kuchli bo‘lganligi sababli, hokimiyat organlari ko‘pincha yetarli asoslar bo‘lmagan holda ayrim shaharlarda harbiy holat, qamal holati yoki harbiy-qamal tartibini joriy etish haqida qarorlar qabul qilganlar. Masalan, “Ulug‘ Turkiston” gazetasi yozishicha, Toshkent tarixida misli ko‘rilmagan 60 ming kishilik mehnatkashlar mitingi munosabati bilan Turkiston Muxtoriyati bilan birdamlik bildirib hamda bolsheviklar tomonidan Toshkent shahar Dumasining tarqatib yuborilishiga qarshi norozilik sifatida o‘tkazilgan ommaviy tadbirlar, shuningdek, 1917-yil 13-dekabr kuni Eski Toshkent aholisi tomonidan Turkiston (Qo‘qon) Muxtoriyatini qo‘llab-quvvatlash maqsadida uyushtirilgan namoyish munosabati bilan Toshkent shahrida harbiy holat joriy etildi[4].

O‘sha yilning 29-dekabrida esa butun Turkiston o‘lkasi harbiy holatga o‘tkazildi. Mazkur tartib 1918-yil 8-yanvargacha amal qildi. 1918-yilda 13-fevraldan 19-fevralgacha butun Farg‘ona viloyatida, shu yilning 2-martidan 14-martigacha esa Samarqand viloyatida harbiy holat joriy etildi[5]. Samarqand viloyatida bundan tashqari, 1918-yil 16-iyuldan 2-avgustgacha viloyat Soveti raisi V. Figelskiy tomonidan kiritilgan harbiy-qamal holati ham amal qilgan.

Bunday tartib antisovet va antibolshevik chiqishlarni, shuningdek, mahalliy aholining milliy-ozodlik harakatini bostirishning eng qulay vositasi edi. Chunki harbiy yoki harbiy-qamal holati davrida harbiy-dala sudlari faoliyat yuritgan, Toshkentda esa bundan tashqari inqilobiy tribunal ham ishlagan. Bolsheviklar

tomonidan joriy etilgan harbiy holat davrida Turkiston Muxtoriyatining qurolli yo‘l bilan tugatilgani ham bejiz emas edi.

Turkiston xalqlari orasidagi antisovet va antibolshevik kayfiyatlar nihoyatda kuchli bo‘lib, milliy ziyolilar aynan shu ommaga tayanar va ularga rahbarlik qilishga intilar edilar. Natijada, hali hokimiyatni to‘liq egallamagan, ammo Toshkent, Samarqand va Andijon kabi shaharlarda siyosiy jihatdan ustun mavqega ega bo‘lgan bolshevik Sovetlarning ochiq qarshiligi, jumladan kuch ishlatishga asoslangan bosimlariga qaramay, siyosiy maqsadlari va ruhiyati jihatidan chinakam internatsionalistik hamda aholi tarkibi nuqtayi nazaridan ko‘p millatli davlat — Turkiston Muxtoriyatini e‘lon qilishga muvaffaq bo‘lindi.

Mazkur davlat Rossiyaga nisbatan muxtoriyat maqomida ko‘zda tutilgan bo‘lsa-da, amalda u Turkiston Federatsiyasi sifatida tasavvur etilgan edi[6]. Bu esa o‘zbeklar, qozoqlar, qoraqalpoqlar, qirg‘izlar, tojiklar va turkmanlarning tarixan shakllangan hududiy joylashuvi hamda Turkiston o‘lkasida aralash va ixcham yashash xususiyatlariga to‘liq mos kelar edi.

Shuningdek, mazkur respublika RSFSR tarkibida bo‘lgan holda, maksimal darajadagi iqtisodiy va huquqiy mustaqillikka ega bo‘lishi, o‘z parlamenti, milliy valyutasi, harbiy va militsiya tuzilmalariga ega bo‘lishi nazarda tutilgan edi. Biroq Turkiston musulmonlarining IV favqulodda o‘lka qurultoyi ishtirokchilarining ko‘pchiligi bildirgan fikrlarga zid ravishda, Turkiston Muxtoriyati hokimiyat organlari o‘z faoliyatini shariat qoidalariga muvofiq olib borishi kerakligi haqidagi shart ham qabul qilindi. Shunga qaramay, Turkiston Muxtoriyati siyosiy dasturida millatchilik, panislomizm yoki panturkizm g‘oyalarining mavjud emasligi turli milliy va ijtimoiy-siyosiy tashkilotlarni ushbu muxtoriyatni qo‘llab-quvvatlashga undadi. Natijada musulmon, yahudiy, arman, polyak, ukrain va belorus jamoat tashkilotlari hamda bolsheviklardan tashqari deyarli barcha siyosiy kuchlar Turkiston Muxtoriyati tashkil etilganini olqishlab, unga yordam berishga tayyor ekanliklarini bildirdilar. Bu holat bolshevik tashkilotlarini jiddiy tashvishga soldi,

chunki ular Turkistonda o‘z hokimiyatini o‘rnatishga intilar edilar. Shu maqsadda ular ikkilanmasdan o‘lkada saqlanib qolgan sobiq mustamlakachi qo‘shinlardan foydalandilar va 1917-yil 13-dekabr kuni Toshkentning Eski shahar qismida bo‘lib o‘tgan miting qatnashchilariga qarata o‘q uzdilar[7].

Biroq bolshevik Sovetlari tomonidan qo‘llangan qatag‘on choralaridan keyin ham mahalliy aholining aksariyati va uning siyosiy faol ziyolilari orasida Turkiston Muxtoriyatini qo‘llab-quvvatlash kayfiyati kuchli bo‘lib qoldi. Buni Markaziy Musulmon Askarlar Harbiy Kengashi tashabbusi bilan chaqirilgan Turkiston musulmon ishchilari, dehqonlari va askarlarining I qurultoyi yaqqol namoyish etdi[8].

Mazkur qurultoy 1917-yil 25-dekabrda Qo‘qon shahrida bo‘lib o‘tdi. Qurultoy ishiga rais sifatida taniqli ziyoli, olim, pedagog va publitsist Abdulla Avloniy hamda Toshkent musulmon ishchilari va hunarmandlari yetakchisi Sanjar Asfandiyorov rahbarlik qildilar. Qurultoy prezidiumi tarkibida Kaspiyorti viloyatidan saylangan turkman delegatlar Ovozini va Piri Mursalzoda ham faol ishtirok etdilar.

Turkiston Muxtoriyati to‘g‘risidagi birinchi qarorida qurultoy, jumladan, shunday ta’kidlagan edi: «Turkiston Muxtoriyatini e’lon qilgan kuchlarga nisbatan bildirilayotgan ayblovlar... “Qo‘qon qurultoyi tomonidan e’lon qilingan Muxtoriyat faqat boylar va ulamolar qurultoyi tomonidan tuzilgan, degan ayblovlar haqiqatga mos kelmaydi. Qurultoyda xalqning barcha tabaqalari vakillari ishtirok etgan. Musulmon ishchilari va askarlarining qurultoyi Muxtoriyat qurultoyi tomonidan saylangan Milliy Majlis hamda Muvaqqat Hukumatga to‘liq ishonch bildiradi”.

Qurultoyning boshqa bir qarorida esa quyidagilar qayd etilgan edi: “Musulmon ishchilari va askarlari tomonidan qo‘llab-quvvatlanayotgan ushbu qurultoy boshqaruv ishlarini zudlik bilan Xalq Komissarlari Soveti tasarrufidan Turkiston Muxtoriyati Hukumati va Xalq Kengashi qo‘liga topshirishni zarur deb

hisoblaydi”. 1918-yil yanvar oyida Samarqand va Kaspiyorti viloyatlarining xalq vakillari qurultoylari ham Turkiston Muxtoriyatini qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida qarorlar qabul qildilar.

Turkiston Muxtoriyati iqtisodiyotni sog‘lomlashtirishga qaratilgan siyosiy dasturi va amaliy faoliyati — milliy zayomlarni joriy etish, xususiy kapitalni jalb qilish, g‘aznachilik tizimini tashkil etish hamda dolzarb ijtimoiy muammolarni hal etishga qaratilgan chora-tadbirlari bilan xalq ommasi orasida tobora kengroq qo‘llab-quvvatlanayotgan edi. Shu bois u Turkistonni sovetlashtirish rejalarini amalga oshirish yo‘lidagi eng jiddiy to‘siqlardan biri sifatida ko‘rildi.

Maksimal darajadagi mustaqillikka intilgan, ichki tuzilishi federativ tamoyillarga asoslangan milliy-davlat muxtoriyati bolshevizmning imperiyaviy siyosiy konsepsiyasiga mos kelmas edi. Bolshevik rahbarlarining fikricha, bunday tuzilma qurolli yo‘l bilan tugatilishi lozim edi. Hatto Muxtoriyatga ishchilar va dehqonlar rahbarlik qilgan taqdirda ham, ularning nazarida bu masala o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan bo‘lardi.

Ayniqsa, Toshkent Soveti, keyinchalik esa o‘lka Soveti rahbarlari fikricha, Muxtoriyatni tugatish zarur edi, chunki uni milliy ziyolilarning taniqli vakillari hamda bolsheviklarga qarshi kayfiyatdagi boshqa millat ziyolilari tashkil etgan va boshqargan edilar. 1917–1918-yillarda ham, undan keyingi davrlarda ham partiya-sovet matbuoti bu shaxslarni “burjua millatchilari”, “reaksion kontrinqilobchilar” va shu kabi siyosiy tamg‘alar bilan atab kelgan.

Bolshevik-sovet hokimiyatining milliy ziyolilarga munosabati va ularning O‘zbekiston tarixidagi, xususan 1917–1920-yillardagi oktabrdan keyingi siyosiy jarayonlardagi o‘rni haqida so‘z yuritar ekanmiz, shuni eslatib o‘tish lozimki, Turkiston Muxtoriyatining tashkil etilishi tashabbuskorlari va uning asosiy rahbarlari, avvalo, milliy intelligensiyaning eng faol va ilg‘or vakillari bo‘lgan.

Turkiston Muxtoriyatining tashkil etilishi va faoliyatida quyidagi taniqli siyosiy hamda jamoat arboblari muhim rol o‘ynaganlar: Muhammadjon

Tinishpayev, Mustafo Cho‘qay, Ubaydulla Asadullaxo‘jayev, Ogayev, Obid Mahmudov, A. Urazayev, Sh. Shoahmedov, A. Xo‘jayev, T. Norbutabekov, S. Sharifxo‘jayev, K. Xo‘jikov, I. Abidalin, S. Mirjalilov (keyinchalik yozuvchi Oybekning qaynotasi), Sh. Lapin, S. Saidov, Olimxon To‘ra Shokirxonto‘ra (mashhur Alixonto‘ra Sog‘uniyning ukasi, Sharqiy Turkistondagi 1930–1940-yillardagi milliy-ozodlik harakati rahbarlaridan biri), P. Kamolxonto‘rayev, A. Qushbegiyev, I. Davletshin, X. Shirbenskiy, T. Musaboyev, A. Abdusalimov, A. Dirbisalin, Mahmudxo‘ja Behbudiy, M. Akchurin, M. Mansurov, shuningdek, yevropalik ziyolilar vakili S. A. Gertsfeld va boshqa ko‘plab shaxslar.

Milliy ziyolilarga nisbatan bolshevik hokimiyatining siyosati ko‘pincha tartibsiz, vaziyatga moslashuvchan, qo‘pol va kuch ishlatishga asoslangan xarakterga ega bo‘lsa-da, uning asosida bolsheviklarning sinfiy qarashlari va siyosiy manfaatlari yotardi. Muayyan shaxs yoki umuman milliy intelligensiyaning siyosiy va fuqarolik pozitsiyasini baholashdagi asosiy mezon ularning Sovet hokimiyatiga bo‘lgan munosabati edi. 1920-yillarning oxiridan boshlab esa bunga kommunistik mafkuraning yagona hukmron g‘oyasi sifatida qabul qilinishiga munosabat ham qo‘shildi.

Shu sababli, hatto Turkiston Muxtoriyati tashkil etilmagan taqdirda ham, milliy ziyolilarning katta qismini bolshevik-sovet siyosiy tizimi sharoitida murakkab va fojeali taqdir kutayotgan edi. Chunki bolsheviklarning g‘oyalari hamda iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy islohotlarni amalga oshirishdagi amaliy siyosati mintaqaning mahalliy aholisi manfaatlari va tarixan shakllangan intilishlariga to‘liq mos kelmas edi. Bundan tashqari, Rossiyaning o‘zida ham bolshevik g‘oyalari va Sovet hokimiyati asosan zo‘ravonlik va majburlash usullari orqali qaror topgan edi.

Qatag‘on siyosatini amalga oshirar ekan, hokimiyat organlari eng avvalo o‘z ta’sir doirasini kengaytirishga intildilar. Shu maqsadda nafaqat mahalliy aholi,

balki rus aholisi tomonidan ham Sovet hokimiyatiga qarshi uyushtirilgan ish tashlashlar va norozilik mitinglari shafqatsiz bostirildi.

Bundan tashqari, rus tilida nashr etilgan “Svobodniy Samarqand”, “Ashxobod”, “Turkestanskiy vestnik”, “Turkestanskiy kuryer” kabi gazetalar, shuningdek, mahalliy xalqlar tillarida chop etilgan deyarli barcha matbuot nashrlari yopib qo‘yildi.

Ammo Sovet hokimiyati organlari va bolshevik tashkilotlarining asosiy e’tibori, avvalo, milliy-vatanparvar kuchlar va ularning tashkilotlarini imkon qadar tezroq tugatishga qaratilgan edi, ya’ni bolsheviklarga qarshi deb baholangan siyosiy partiyalar, jamoat va xayriya tashkilotlarini tugatishga qaratildi. Bu tashkilotlarning aksariyatiga mahalliy millat ziyolilari rahbarlik qilganligi sababli, ularga nisbatan iqtisodiy, ijtimoiy va ma’muriy bosim choralarini kuchaytirish siyosati ham izchil olib borildi.

Milliy intelligensiyaning katta qismi Turkistondagi sovet rahbariyatining maqsadlari va siyosiy taktikasini, shuningdek, o‘lka Xalq Komissarlari Soveti olib borayotgan siyosatning salbiy oqibatlarini yaxshi anglab yetgan edi. Shu bilan birga, Turkiston ziyolilari orasida siyosiy o‘zgarishlarga befarq qaraydigan, passiv pozitsiyani egallagan yoki Sovet hokimiyatini qabul qilishga hamda bolshevik mafkurasiga qarshilik ko‘rsatmaslikka tayyor bo‘lgan shaxslar ham mavjud edi. Bolsheviklar aynan ana shunday ziyolilar qatlamiga tayandilar. Bundan tashqari, ular milliy-vatanparvar tashkilotlar, partiyalar va harakatlar ichidagi qarama-qarshiliklar hamda ichki kelishmovchiliklardan ham mohirona foydalandilar.

Ayni paytda Turkistonda bolshevik siyosiy tizimiga qarshi milliy-ozodlik kurashi tobora kengayib borayotgan edi. Sovet hokimiyati bu kurashning mafkuraviy ilhomlantiruvchilari va ko‘p jihatdan tashkilotchilari mahalliy aholining milliy-vatanparvar ruhdagi ziyolilari hamda ularning tashkilotlari ekanini yaxshi tushunar edi. Shu sababli, mintaqa hududida o‘z hokimiyatini to‘liq

mustahkamlashga ulgurmasdan turib, avvalo milliy-ozodlik harakati va milliy intelligensiyaning moddiy manbalardan mahrum etishga harakat qildi.

Bu maqsadda vaqf yerlarini hamda boshqa vaqf mulklarini ommaviy musodara qilish siyosati amalga oshirildi (ularning ma’lum qismi 1922-yilda qaytarilgan). Bundan tashqari, 1917-yil dekabridan boshlab va Yangi iqtisodiy siyosat (NEP) tugatilguniga qadar davriy ravishda bosmaxonalar va litografiyalarni, “Sho’roi Islomiya”, “Ulamo” tashkilotlari hamda milliy madaniy-ma’rifiy va xayriya jamiyatlariga tegishli ko‘char va ko‘chmas mulklarni tortib olish bo‘yicha huquqiy asossiz tadbirlar o‘tkazildi.

Shuningdek, mahalliy aholining mulkdor qatlamlariga yangi soliqlar va yig‘imlar joriy etildi, yerga xususiy mulkchilik huquqi bekor qilindi. Masalan, 1917-yil 29-noyabrda Toshkentda barcha tomoshalar, xususiy telefonlar, avtomobillar va ot-ulovlardan foydalanish uchun maxsus soliqlar belgilandi. 1917-yil dekabr oyida Kolesov va o‘lka Xalq Komissarlari Sovetining kotibi bolsheviklar siyosatiga xos bo‘lgan buyruq chiqardilar. Ushbu buyruqqa ko‘ra, shahar hududlaridagi barcha turdagi ko‘chmas mulklar va yer maydonlarini sotish, sotib olish yoki garovga qo‘yish bilan bog‘liq bitimlar “yaqin kelajakda ularning umumxalq mulkiga aylantirilishi kutilayotgani munosabati bilan” taqiqlandi.

Aynan Rossiya Respublikasi rahbariyatining tavsiyasiga binoan Turkiston o‘lkasi Xalq Komissarlari Soveti 1918-yil yanvar oyida Turkiston Muxtoriyatining moliyaviy asoslarini zaiflashtirish maqsadida, hech qanday qonuniy asoslarsiz Qo‘qon shahridagi bank mablag‘larini musodara qildi. Mazkur harakat amalda talonchilikka teng edi. Natijada Qo‘qonning banklari, g‘aznachilik muassasalari, savdo shirkatlari va firmalaridan o‘sha davr uchun nihoyatda katta hisoblangan 8 million 300 ming rubldan ortiq mablag‘ tortib olindi. 1917–1920-yillarda Sovet hokimiyatining yirik harbiy kuchlarni shakllantirish va saqlash, Buxoro amirligi hamda Xiva xonligiga qarshi harbiy harakatlarni moliyalashtirish, bolshevik siyosiy tizimini mustahkamlash va boshqa ko‘plab xarajatlari asosan mehnatkash

aholidan turli majburiy yig‘imlar undirish hamda milliy ziyolilar va mulkdorlar mulkini o‘zlashtirish hisobiga qoplandi. Shaharlar va uyezdlarda qo‘pol kuch ishlatishga asoslangan siyosat yuritildi. Jumladan, tadbirkorlar va savdogarlardan «kontributsiya» deb atalgan majburiy to‘lovlar undirilgan, Turkiston Muxtoriyati, Buxoro amiri, Xiva xoni hamda ko‘plab badavlat kishilar, o‘rta va yirik sanoatchilar, yer egalari mulklari tortib olingan.

Musodara qilingan mulklar orasida andijonlik Mirkomil Mirmo‘minboyev, toshkentlik Saidkarim va Saidg‘ani Azimboyevlar, Vadiyayevlar hamda boshqa taniqli mulkdorlarning boyliklari ham bor edi. Bundan tashqari, taqiqlangan “Sho‘roi Islomiya” va “Ulamo” tashkilotlari, xususiy va jamoat xayriya muassasalarining mol-mulklari ham davlat tasarrufiga o‘tkazildi. Bu siyosat ayrim hollarda Rossiya mustamlakachilik davridagi amaliyotlarning takrorlanishiga olib keldi. Xususan, Toshkent, Andijon va Samarqandning eski shahar qismlarida yashovchi aholi turli bahonalar bilan qo‘shimcha soliqlarga tortildi. Masalan, 1918-yil iyun oyida Toshkent Soveti «Toshkentning eski shahar qismidagi mulkdor tabaqalarni sanitariya-gigiyena ehtiyojlari uchun soliqqa tortish to‘g‘risida» maxsus buyruq chiqardi. Unda quyidagilar belgilangan edi: “...Uch kun muddat ichida Toshkent eski shahar qismidagi mulkdor tabaqalardan ushbu shaharda vabo va ich terlama epidemiyasi tarqalishi munosabati bilan sanitariya-gigiyena tadbirlarini amalga oshirish ehtiyojlari uchun soliq undirilishi lozim. Shoshilinch tartibda jami 200 ming rubl yig‘ilishi va mazkur mablag‘ Xalq bankidagi joriy hisob raqamimizga topshirilishi kerak. Toshkent Soveti Ijroiya qo‘mitasi”.

1917–1920-yillarda O‘zbekiston milliy ziyolilariga bolshevik-sovet hokimiyatining munosabati masalasini ko‘rib chiqishda shuni alohida ta’kidlash kerakki, bu munosabat ko‘p jihatdan hokimiyatga har qanday vaziyatda imperiyaviy maqsadlarni amalga oshirish imkonini bergan siyosiy va ma’muriy choralar bilan belgilanar edi.

Madaniyat sohasidagi tadbirlardan tashqari, quyidagi choralar ayniqsa muhim ahamiyat kasb etdi: Turkiston Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo‘mitasining «burjua va kontrinqilobiy unsurlarni soliq ro‘yxatidan o‘tkazish to‘g‘risida»gi buyrug‘i (1918-yil 9-sentabr); musulmon Sovetlarini tuman Sovetlari deb qayta nomlash haqidagi Turkiston Xalq Komissarlari Sovetining qarori (1918-yil 9-sentabr); Toshkent Sovetining umumiy mehnat majburiyatini joriy etish haqidagi qarori; Turkiston Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo‘mitasining Oliy Inqilobiy Tribunal va Kontrinqilob, chayqovchilik hamda talonchilikka qarshi Favqulodda tergov komissiyasi to‘g‘risidagi nizomlarni e‘lon qilgan buyrug‘i (1918-yil 14-sentabr); Toshkent Sovetining Qizil terror qo‘mitasini tashkil etish haqidagi qarori (1918-yil 14-sentabr) hamda xalq ta‘limi tizimini qayta qurish, «shaklan milliy, mazmunan sotsialistik» madaniyatni shakllantirishga qaratilgan boshqa ko‘plab tadbirlar shular jumlasidandir.

Sovet hokimiyati tomonidan amalga oshirilgan ushbu siyosat, ayniqsa mahalliy aholining milliy-ozodlik harakatini qurolli yo‘l bilan bostirish va 1920-yillarning oxiriga kelib buyuk davlatchilik ruhidagi bolshevik mafkurasini qaror toptirish, milliy ziyolilar tarkibi hamda ularning jamiyatdagi ijtimoiy rolga jiddiy ta’sir ko‘rsatdi. Katta avlod ziyolilarining murosasiz vakillarini siyosiy maydondan siqib chiqarish, aholining mehnatga layoqatli qatlamlarini davlat organlariga iqtisodiy jihatdan qaram qilib qo‘yish orqali bolshevik-sovet hokimiyati milliy ziyolilar orasida sun’iy siyosiy va mafkuraviy tabaqalanishni kuchaytirishga erishdi.

Natijada ziyolilarning katta qismi mavjud hayot sharoitlariga moslashib, siyosiy jarayonlardan chetda qoldi. Boshqa, son jihatdan uncha katta bo‘lmagan qismi esa jamoat hayotida faol ishtirok etishda davom etdi va imkon qadar mahalliy xalqlarning milliy o‘ziga xosligini, milliy qadr-qimmatini hamda mustaqil taraqqiyot haqidagi orzu-umidlarini saqlab qolishga intildi.

Shunday qilib, Turkiston (Qo‘qon) Muxtoriyati qurolli yo‘l bilan tugatilganidan keyin kuchaygan milliy-vatanparvarlik kayfiyatlarini bostirish siyosati, mahalliy aholining ozodlik va antisovet kurashiga qarshi qaratilgan choralar, milliy ziyolilarning katta qismini yo‘q qilish, surgun etish, mol-mulkidan mahrum qilish, shuningdek, milliy siyosiy va jamoat tashkilotlarini asossiz ravishda obro‘sizlantirish hamda taqiqlash siyosati O‘zbekistonda totalitar boshqaruv tizimi va yagona partiyaviy mafkuraning tobora mustahkamlanishiga xizmat qildi.

Buning oqibatida ziyolilarning xalq ommasi hayotidagi mavqei va ta’siri asta-sekin zaiflashib, ma’lum darajada deformatsiyaga uchradi. Shunga qaramay, milliy ziyolilarning ko‘plab taniqli vakillari, hatto sovet tizimida muayyan mavqega ega bo‘lganlari ham, o‘zlarining asl milliy g‘oyalari va xalq manfaatlariga sodiqligidan voz kechmadilar.

#### **Adabiyotlar ro‘yhati:**

1. Ленин В.И. ПСС. Т. 14. - С.191
2. Революция глазами современников. Сб. статей и воспоминаний. - Т., 1991. - С.21.
3. Туркестанские ведомости, 1917, 18 июля.
4. Победа Октябрьской революции в Узбекистане. Т. II. - С.59.
5. Голос Самарканда, 1918, 16 марта, № 44.
6. ЦГА РУз ф. 39, оп. 1, д. 11, л. 10.
7. Улуғ Туркистон, 1917, 10 декабрь, № 42.
8. Улуғ Туркистон, 1918, 4 январь, № 48.